

Czy kapitalizm musi obowiązywać ?

Kapitalizm duplikuje się, dzieli, jest konkurencją sam dla siebie i uznaje się za jedyny możliwy model ekonomiczny. Ostatnim jego awatarem jest, jak twierdzi Thierry Jeantet, *«kapitalizm kowbojski»*. Autor przedstawia szczegółowo powody, dla których oczekuje się takich lub innych alternatyw.

Ekonomia Społeczna i Solidarna rozwija się na wszystkich kontynentach, troszcząc się o człowieka i o planetę, reprezentując silne wartości, takie jak: demokrację, sprawiedliwość, współdzieloną własność, szacunek dla środowiska. Jest najbardziej konkretną i realistyczną alternatywą dla kapitalizmu. Bardziej niż kiedykolwiek, musi zająć swoje miejsce.

1. Zwycięski Kapitalizm?

Czy Kapitalizm zdecydowanie musi obowiązywać ? Kusi nas, by zadać takie pytanie, gdy na świecie Kapitalizm zajmuje tak zwaną „dominującą” pozycję. Szczególnie od czasu upadku Muru Berlińskiego. Ale z jeszcze większą pewnością, gdy uprawia swe włości z racji swojego głębokiego zakorzenienia i niezaprzeczalnej zdolności do odnawiania się. Posłużmy się pojęciem, które wywołuje zgrzytanie zębami u jego obrońców, a mianowicie, jest *«zrównoważony»*, ale oczywiście nie w znaczeniu ekologicznym! Branko Milanović, Profesor na Uniwersytecie Nowego Jorku wydał publikację zatytułowaną w języku francuskim *Le capitalisme sans rival*^[1] (*«Kapitalizm bez rywala»*), która *«konsekuje zwycięstwo jak dotąd niezrównanego modelu rozwoju, aby zapewnić ludziom dobrobyt»*^[2]. Pogłębiając tę myśl, autor stwierdza, że Kapitalizm jest nie tylko dominujący, ale wręcz odtąd jedyny. Jego zdaniem, od teraz cała planeta stosuje te same zasady gospodarcze ukierunkowane na zysk, przewidując zakończenie nierówności pomiędzy krajami. Cudowną niespodzianką jest to, że: *«Udział kapitału w dochodach narodowych będzie wzrastać»*^[3]. Idąc dalej, przyszłość należałaby do świata *«kierującego się kolejnymi ułatwieniami przepływu towarów, informacji i wreszcie osób»* a na końcu czekałoby *«ostateczne zwycięstwo nad ograniczeniami miejsca i czasu»*^[4]. Zatem niemożliwością jest znalezienie alternatywy dla gloryfikowanego przez autora *«kapitalizmu hipertowarowego»*^[5]. Ekonomista Michel Aglietta utrzymując przekonanie, że kapitalizm będzie trwał, wyrażał się zachowując większą ostrożność, zaznaczając odpowiedzialność kapitalizmu za wiele kryzysów, które wywołuje, tworząc coś w rodzaju kontinuum kryzysów i nierówności. Nieustająco opowiadał się za transformacją, uregulowaniem kapitalizmu. Jeden i drugi z autorów, każdy w odmienny sposób, triumfalistyczny w pierwszym przypadku, krytyczny i reformatorski w drugim, wymuszają zadanie sobie pytania, czy kapitalizm jest jedyną i nieprzemijającą drogą, którą mamy podążać.

Pytanie jest tym bardziej palące, że następowały po sobie różne rodzaje kapitalizmu i nadal jeszcze koegzystują.

W książce pt. *Ekonomia społeczna jako alternatywa dla kapitalizmu*^[6], wymieniłem cztery jego rodzaje. *«Kapitalizm rodzinny»*, związany z wielkimi rodzinami (Ford w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Carrefour we Francji, Samsung w Korei Południowej, Bolloré we Francji...), oraz małe i średnie przedsiębiorstwa rodzinne (bardzo liczne w Unii Europejskiej). *«Kapitalizm technokratyczny»*, związany z menedżerami, uświęcający rozdział władzy między menedżerami a właścicielami, gdzie menedżerowie starają się maksymalizować swoje wynagrodzenia i zyski akcjonariuszy. Jest jeszcze *«kapitalizm finansowy»* związany z inwestorami intensywnie lokującymi swoje środki by maksymalizować swoje zyski w sektorach usług, przemysłu, technologii lub rolnictwa. Wreszcie,

wynikający z tej trzeciej kategorii « *kapitalizm kapitalistyczny* ». Tutaj chodzi o wykorzystywanie funduszy inwestycyjnych lub emerytalnych by kupować, optymalizować, sprzedawać lub niszczyć w celu ograniczenia konkurencji. Ta ekstremalna wersja kapitalizmu jest źródłem nowych pól niestabilności. Byłoby uproszczeniem twierdzić, że te cztery kategorie są wystarczające, jako że kapitalizm charakteryzuje kilka cech kameleona. Przystosowuje się, ale też pomnaża. Z innego punktu widzenia, możemy też rozróżnić kapitalizm regionalny oraz inny, taki bez granic. Ten ostatni rodzaj znamy z wielu przykładów takich jak Gafam : Google, Amazon, Facebook, Tesla, Uber i inne. To kapitalizm, który za nic ma granice, przepisy, podatki i opłaty. Łączy on innowacje z auto-globalizacją, oraz z szokującymi praktykami społecznym. Pojawiają się nowe formy kapitalizmu, rodzaj pochodnych z tych poprzednich. W szczególności « *kapitalizm kowbojski* », którego przykładem jest Prezydent Stanów Zjednoczonych Donald Trump wraz z przyjaciółmi. Ich metoda to « *strzelam pierwszy, a potem się zobaczy* ». Jego ilustracją jest wojna stawek i ceł wywołana przez Donalda Trumpa. Liczy on na bręczące i szeleszczące dochody również dla niego samego. W pewien sposób, kapitalizm skupiający w sposób nadmierny władzę polityczną i gospodarczą, toczy walkę z pozostałymi formami kapitalizmu zachodniego i kapitalizmu niektórych państw. (Chin, Rosji i innych, pod przykrywką komunizmu lub imperializmu). Te kapitalizmy następują po sobie, ścierają się, pilnują, a także konsultują. Taka różnorodność jest niewątpliwie jednym z warunków trwania czy wręcz przetrwania kapitalizmu. Przecież konkurencja jest hasłem kapitalizmu, to normalne, że sam ją praktykuje. Spośród argumentów przemawiających na korzyść kapitalizmu, uwagę przykuwają trzy:

- Po pierwsze, kapitalizm i demokracja stoją po tej samej stronie. Wystarczy wymienić Rosję, Chiny czy nawet Singapur, a pojawiają się wątpliwości. Autorytarne korzenie, chronione lub nie przed takim czy innym komunizmem, ani nie demonstrują tego ani się z tym nie kryją. Wybrany w sposób demokratyczny – bezdyskusyjnie – dwukrotny Prezydent Stanów Zjednoczonych, Donald Trump, nie ustaje w atakach przeciwko reprezentantom Stanów, które za nim nie podążyły. Kapitalizm to nie anielskość. Quinn Slobodian, Profesor na Uniwersytecie w Bostonie, wykazuje w jaki sposób ekonomiści Friedman i Hayek wraz ze « *Stowarzyszeniem Mount Pilgrim* », mają na celu walkę w duchu « *neo-liberalnym* » przeciwko Stanowi Providence^[7]. Pełni podziwu dla Hong Kongu (zanim nie znalazł się w garści Chin), który nie « *poddał się ani wstrząsom dekolonizacji ani demokracji* »^[8], mogli w tym samym stopniu celebrować « *singapurskie rozwiązanie* » i jego kontrolowaną demokrację. Te dwie wysepki nie są jedyne, daleko im do tego, ponieważ zdolności kapitalistów do inwencji nie znają ograniczeń. W swojej pracy Quinn Slobodian odkodowuje zjawisko « *Stref* »^[9], którymi są « *gated community* » « *strefy zamknięte* », « *strefy wolnego handlu* » zwolnione, lub które same zwolniły się z wszelkich zasad sprzecznych z totalnie wolnym rynkiem, nawet za cenę skonstruowania zasad przeciwko zasadom. Skrajne doświadczenie Somalii « *Ekonomia bez Państwa* »^[10], które opisuje, ukazuje jak daleko chcą się posunąć libertarianie. Inną skrajnością jest Strefa Wolnościowa Jebel Ali, teren formalnie « *eksterytorialny* » w Dubaju. Tego rodzaju przykładów nie brakuje. Niestety bliżej nas, w Europie, rozwija się bardziej niż pełzający kryzys demokracji, a związek kapitalizmu liberalnego i demokracji wydaje coraz słabszy na korzyść sił skrajnie prawicowych. Ugody między kapitalizmem a podmiotami społecznymi zdarzają się coraz rzadziej, kumulują się kryzysy finansowe i zdrowotne, niektóre Państwa oddalają się od modelu republikańskiego. Kapitalizm kapitalistyczny a tym bardziej kapitalizm kowbojski chcą

wyprzedzić demokrację czy też obejść się bez demokracji, nie bacząc na konsekwencje. To piękne ilustracje tego, o czym mówił Stephen Moore, z bliskiego otoczenia Donalda Trumpa, « *kapitalizm jest ważniejszy od demokracji* »^[11].

- Po drugie, kapitalizm odsuwa nierówności i biedę. Jest jasne, że « *ludzkość wytwarza obecnie więcej bogactw, niż w czasach jego narodzin, jest to bezsprzeczne* ». « *Światowe PKB wzrosło z 175 miliardów w roku 1800 do 96,100 miliardów w naszych czasach* »^[12]. Jednakże, jak twierdzi Simon Verdière, nie oznacza to, że kapitalizm jest jedyną możliwą drogą, należy odkodować to, czym jest « *zbiorowa iluzja* ». Faktycznie, na przykład liczby pokazują (co potwierdza Program Narodów Zjednoczonych na rzecz Rozwoju PNUD), że przy wzroście dochodów na poziomie światowym, 10% zamożnej ludności posiada ich 24%, natomiast 10% najbiedniejszej zaledwie 0,07%. Spotlight^[13] programu PNUD z roku 2024 uwydatnia kilka stwierdzeń i alarmów: « *Jest ryzyko, że światowe ekosystemy mogą runąć kilka dziesięcioleci wcześniej niż to przewidujemy, a nierówności między krajami i wewnątrz krajów wzrosły od roku 2020* ». Dodaje, że « *obecny wzrost gospodarczy coraz bardziej oddala się od dobrostanu ludzi i równowagi ekologicznej* ». Należy obawiać się « *chronicznego niedożywienia 600 milionów ludzi do roku 2030* »^[14]. Nie twierdzą tego ani skrajnie lewicowe organizacje ani skrajni pesymiści, tylko bardzo poważna organizacja, jaką jest PNUD. Tego rodzaju stwierdzenia irytują wiele zadufanych osób z różnych rodzajów kapitalizmu.
- Po trzecie, kapitalizm byłby najlepszym menedżerem naszej planety. Od pewnego czasu już wiemy, że tak nie jest. O ile Cop 21 był sukcesem pozwalającym mieć nadzieję na istotne zmiany na rzecz klimatu przy założeniu utrzymania światowego ocieplenia na poziomie 1,5-2 stopni Celsjusza, dobrze widać jak wiele razy od tego czasu, świat wycofywał się z tych ustaleń. W szczególności z powodu Stanów Zjednoczonych, które wycofywały się z porozumienia powołując się na wolność przedsiębiorstw, mimo listu otwartego szefów wielkich firm nawołujących do przestrzegania tego porozumienia (Sundar Pichai z Google, Tim Cook z Apple i Mark Zuckerberg z Facebooka). Należy mieć nadzieję, że nowe konferencje Cop umożliwią przywrócenie właściwej trajektorii... Światowy Ruch Młodych na Rzecz Klimatu ostrzega i ujawnia « *system przedkładający zysk ponad ludzi na planecie* »^[15]. Ostrzeżenie to zostało sformułowane przez osoby poniżej 30 roku życia reprezentujące ponad połowę ludności świata. Wybrzmiewają również inne głosy, w szczególności ze strony wielkich ubezpieczycieli i reasekuratorów, którzy wskazują, że niepowodzenia ustaleń konferencji COP doprowadziłyby do coraz potężniejszych katastrof obejmujących całe regiony, co w konsekwencji spowodowałoby zachwianie systemu finansowego, i bardziej ogólnie, samego kapitalizmu.

2. Samopoprawiający się kapitalizm?

Profesor Philippe Aghion, autor *Siły twórczej destrukcji*^[16] wierzy, że możliwe a nawet konieczne jest « *lepsze uregulowanie kapitalizmu* ». Twierdzi on, że należałoby mocniej trzymać lejce tego narowistego konia zamiast go zniszczyć lub wyprzedzić. Opowiada się on za lepszą interwencją Państwa, podając jako przykład pożyteczną rolę podatku węglowego, subwencji na innowacje, stymulowanie mobilności społecznej, uzdrowienie konkurencji, bardziej integrującego systemu podatkowego, istotnej roli Społeczeństwa Obywatelskiego. Ze swojej strony, Michel Aglietta opracował istotną teorię, teorię Regulacji^[17]. Spotkała się ona z silnym oddźwiękiem również daleko poza Europą. Na przykład,

uwypuklił znaczenie tego, co nazywał cierpliwym kapitałem (Fundusze Emerytalne) mogące wspierać zrównoważone projekty w średnim i dłuższym terminie. Włączał również zielone aspekty tychże projektów. Nakreślił profil kapitalizmu łączącego troskę o ekologię i oczywiście o wymiar społeczny. A jednak, jak wygląda obecnie wdrażanie tejże regulacji kapitalizmu przez kapitalizm? Wątpliwości co do woli sił kapitalistycznych, by szczerze pójść tą drogą, nasuwają się z kilku powodów. Owszem, jest uruchomiony przez ONZ w roku 2000 « *Global Compact* », jest norma ISO 26000, jest Corporate Sustainability Directive, europejska CRDS (podatek od dochodu w celu zmniejszenia deficytu funduszu ubezpieczeń społecznych, przyp. tłum.) - to wszystko umacnia pojęcie Odpowiedzialności Społecznej i Środowiskowej. Na szczęście można zauważyć pewien wpływ /tych działań – przyp. tłum./ na zachowanie przedsiębiorstw, dużych czy małych. Przynajmniej jednak, że te nowe zasady gry potrzebowały bardzo dużo czasu żeby się zazębić, a obecnie stają się przedmiotem nowego oporu ze strony kowbojskiego kapitalizmu oraz jeszcze innych sił polityczno-gospodarczych. Obecny « *Corporate Welfare* » ma na celu ograniczenie roli instytucji społecznych Państwa na korzyść logiki rynku, i wywiera również negatywny wpływ na przepisy i narzędzia służące ratowaniu klimatu. Jest w dosyć dobrym tonie zalecanie ich wdrożenia w późniejszym czasie. Regulacja nie nastąpi jutro rano, nawet jeśli nie można powiedzieć, że jest niemożliwa. Znaczące są pod tym względem ostrożne podejście i ewolucje Światowego Forum Ekonomicznego (World Economic Forum); szef WEF, Klaus Schwab, sam twierdzi, że należy znaleźć drogę « *między etatyzmem a neoliberalizmem* »^[18].

3. Rynkowa Ekonomia Społeczna

Rynkowa Ekonomia Społeczna wprowadzona w Niemczech po drugiej wojnie światowej przez kanclerza Ludwiga Erharda była już wówczas wynikiem pewnych poszukiwań kompromisu między wolną gospodarką rynkową a celami społecznymi, między wolną konkurencją a polityką społeczną. Niemieckie prawodawstwo włączało udział pracowników w Radach Zakładowych w imię Współzarządzania. Udział tenopiera się na parytecie pracowników / akcjonariuszy w przedsiębiorstwach liczących ponad 2000 pracowników. Będąc konkretnym rozwiązaniem pośrednim, te wybory polityczno-gospodarcze naznaczyły umysły. « *Model szwedzki* » ze swojej strony również przedstawił po wojnie kompromis między Kapitalizmem, Państwem Opiekuńczym i Wzajemnością, był konsekrowany jako wytwórca dóbr społecznych a nie tylko gospodarczych. Olof Palme był w tym mistrzem. Ta równowaga okazała się trwała, aczkolwiek zaznała pewnych trudności w latach 90. Pojęcie Rynkowej Ekonomii Społecznej, które zostało nieco zapomniane lub odłożone na bok na kilka lat, od czasu kolejnych kryzysów w latach 2008, 2011 i pandemii Covidu wypływa na powierzchnię i nadal pozostaje istotną podstawą.

4. Czy można zbudować Ekonomię Post-Kapitalistyczną?

Kolektyw utworzony przez Audrey Laurin-Lamothe, Frederica Legault, Simona Tremblay-Pepin proponuje ścieżkę postkapitalistyczną^[19]. Przedstawiają stymulujące przepisy, które jednak nie tworzą kompletnej całości: « *Umieścić wszystkich na tym samym poziomie wiedzy w ich środowisku pracy...* ». Wprowadzić « *modele partycypujące* » powiązane z planowaniem. « *Łączyć Kapitalizm ze wspólnymi dobrami* », albo jeszcze wprowadzić « *scentralizowane planowanie informatyczne* » poprzez wyłączenie waluty z gry.^[20]

5. Czy na odpowiedź jest za późno, czy jest to pilna konieczność?

Mając na uwadze nieustannie pojawiające się zjawiska i działania nierównościowe, opisywane zresztą przez liczne instytucje międzynarodowe oraz naukowców, nasuwa się logiczna odpowiedź, że podążanie drogami innymi niż kapitalizm jest pilną koniecznością. Czy to podejście wymaga więcej uzasadnień? Z pewnością tak, o ile, jak nawołują niektórzy: « *kapitalizm to wojna!* ». Wojna gospodarcza poprzez niepohamowaną konkurencję? Na pewno. Wojna, po prostu? Wojny mnożą się od czasów drugiej wojny światowej po dzień dzisiejszy, gdy powracają do bram Unii Europejskiej. Wola podbojów, poszukiwania ziemi ornej, minerałów, powodów jest wiele. Odrzucenie modelu zachodniego wcale nie jest najmniejszym z tych powodów. Należy to przyjąć - lub nie - ale « *gospodarka wojenna* » powróciła do rządowych programów. Potrzebna byłaby długa analiza duetu kapitalizm / wojna. Mamy go obecnie przed oczami : czego Putin chce w Ukrainie, czy odnaleźć część utraconego dziedzictwa rosyjskiego imperium, przywłaszczyć sobie surowce mineralne pożądane przez Donalda Trumpa w zamian za wsparcie dla Ukrainy? : Te same surowce.

Abhijit Banerjee i Esther Duflo w książce p.t. *Użyteczna ekonomia na trudne czasy* podkreślają pilną konieczność « *wspierania ludzi porzuconych na poboczu drogi przez prawo rynku* »^[21]. Autorzy mierzą się z nad wyraz wrażliwym tematem imigracji, proponując politykę wspierania zarówno miejscowej ludności jak też emigrantów. Już sama lektura *Atlasu Nowego Nieporządku Świata* opracowanego przez magazyn Alternatives Économiques^[22] jest wystarczająca by wymierzyć pilność, lub pilne konieczności wymagające oddalenia się od modelu lub modeli « *kapitalistycznych* ». Kilka tytułów Atlasu przemawia za siebie : *Świat nierówności, Geopolityka Najgorszego, Kim będą ofiary Wojny handlowej?*^[23]. Niepohamowana hiper-globalizacja być może jest bliska swojego końca, ale, jeśli nacjonalistyczne formy kapitalizmu tylko wejdą w miejsce jego form internacjonalistycznych, potrzebne postępy nie nastąpią. Joseph Stiglitz ostrzega, jego zdaniem, zachodzi pilna konieczność działania: « *Czas nie jest po naszej stronie. Kryzys klimatyczny nie pozwala nam ignorować tego, w jaki sposób nieskrępowany kapitalizm popycha nas do przekraczania granic ochrony środowiska, a rosnący populizm nie pozwoli nam na ignorowanie tego, że ideały demokracji są rozrywane na strzępy* »^[24].

6. Zatem, jaka jest alternatywa - jakie są alternatywy ?

Ten sam Joseph Stiglitz wierzy w przeobrażenie się kapitalizmu w « *kapitalizm postępowy, który maksymalizowałby rzeczywiste swobody obywateli* », który byłby rodzajem « *zregenerowanej socjal-demokracji* »^[25], a to dzięki zwiększonej sprawiedliwości społecznej, liberalnej edukacji, społeczeństwu wiedzy, zdecentralizowanej gospodarce, przywróceniu równowagi stosunków władzy. Czyli wierzy w pokojową i powściągliwą transformację kapitalizmu, opartą na zerwaniu z kapitalizmami autorytarnymi i/lub finansowymi. Gaël Giraud i Cécile Renouard sformułowali *20 propozycji by zreformować kapitalizm*^[26]. Autorzy podkreślają, że konieczność dokonania wybór staje się pilna. Proponują « *poza wszelką skrajną pozycję ideologiczną* », reorientację kapitalizmu w taki sposób, by przystosować go do wyzwań społecznych, klimatycznych, etycznych, demokratycznych. Ich propozycje mówią « *O finansach w służbie gospodarki* » czy « *O zielonej gospodarce* » omawiając kolejno te kluczowe tematy związane ze sprawiedliwym systemem podatkowym, z regulacją funduszy emerytalnych, rachunkowością społeczną i środowiskową^[27]. Ich podejście jest więc reformatorskie.

Rzecz jasna, jest wiele innych propozycji idących w tym kierunku. Thomas Piketty w *Kapitale i Ideologii*^[28], przedstawia pojęcie Socjalizmu partycypacyjnego, otwierając drogę by iść dalej niż kapitalizm, by go porzucić. Jego propozycje odnoszą się do wyjścia poza własność prywatną, w kierunku trójki podatku progresywnego (własność, spadek, dochód), własności społecznej i tymczasowej, stopniowego opodatkowania emisji węglowych, demokracji partycypatywnej i egalitarnej, podziału władzy w przedsiębiorstwie... Wyraźnie widać, że chodzi tu o doprowadzenie do zakończenia kapitalizmu na rzecz Socjalizmu «*egalitarnego o wizji powszechnej*»^[29].

Abhijit Banerjee i Esther Duflo gdy chcą «*odpowiedzieć na pilną konieczność niespokojnych czasów*»^[30], podkreślają użyteczne działania, które stanowią jednocześnie podstawę głębokiej transformacji, opierając się między innymi na niezbędnej zmianie sposobu słuchania oraz postawy w imię szacunku, moralności, aktywnego i konkretnego humanizmu, wykazując mechanizmy nierównego wzrostu i naświetlając działania mające na celu «*przynoszenie dobrostanu*» (działania dotyczące zdrowia, edukacji, dostępu do lepszej infrastruktury), działania zwalczające nadużycia klimatyczne (opłata węglowa), wdrożenie sprawiedliwych działań fiskalnych, walka z korupcją, propozycja dochodu gwarantowanego, oto zestaw propozycji odcinających się od dominujących modeli.

Nie możemy nie wspomnieć o Raporcie Klubu Rzymskiego (1972 r.), czy tego z Rio w 2012 r., które o wiele wcześniej niż Cop 21, podkreślały pilną konieczność (już wówczas) dokonywania wyborów jakże nowatorskich jak na tamte czasy. Raport podnosił już wtedy alarm na temat ryzyk związanych ze wzrostem i nawoływał do stabilizacji a nawet do wzrostu na poziomie zerowym. Ten raport uznany w tamtych czasach za «*wybuchowy*», zachwalany przez jednych, potępiany przez drugich, wskazał jednak po raz pierwszy niedoskonałości dominującego systemu i jego destrukcyjne skutki.

7. Ekonomia Społeczna i Solidarna

Ekonomia Społeczna i Solidarna, która zbyt długo pozostawała dyskretna, nadmiernie dyskretna, ukazuje się coraz bardziej jako konkretna alternatywa w najróżniejszych regionach naszego globu. Z całą pewnością przede wszystkim ze względu na swoje zasady, bliskie Celom Trwałego Rozwoju.

W jaki sposób Ekonomia Społeczna i Solidarna – ESS – wytycza oryginalną drogę i wyróżnia się spośród rozmaitych form przybieranych przez kapitalizm? Odpowiedzią na to pytanie są jej zasady:

- ESS wywodzi się ze Społeczeństwa Obywatelskiego, które organizuje się samo: spółdzielnie, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych, stowarzyszenia, fundacje, a we Francji i kilku innych krajach, przedsiębiorstwa społeczne przestrzegające tych wartości. Jest to w pewnym sensie wolna inicjatywa zbiorowa, szczególnie w przypadku trzech pierwszych elementów. Są to obywatelki, obywatele (pracownicy, członkowie, działacze, beneficjenci, a także niezależni przedsiębiorcy), którzy dochodzą do porozumienia aby działać wspólnie.
- Projekty prowadzą wszyscy członkowie na równych prawach: jedna osoba (fizyczna lub prawna) ma jeden głos. Ta zasada jest odwrotnością tych, które rządzą spółkami akcyjnymi. ESS wybiera «*maksymalną partycypację*».
- Udział w nadwyżkach jest uregulowany i sprawiedliwy. Gdy uzyskuje profity, jak każda inna forma przedsiębiorstwa, musi z powrotem zainwestować ich część w projekt, ale przede wszystkim, musi sprawiedliwie je podzielić pomiędzy pracowników a kierownictwo. Podsiadanie udziałów członkowskich (spółdzielnie) może dawać wynagrodzenie ale jest ono ograniczone limitem, co również w pełni odcina ją od systemu kapitalistycznego.

- Własność jest prywatna ale zbiorowa, dzięki całkowitej (towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych, stowarzyszenia) lub częściowej (spółdzielnie, ale ich rezerwy są niepodzielne) niepodzielności środków własnych. Jest to kolejny istotny element odróżniający gospodarkę społeczną od przedsiębiorstw kapitalistycznych.
- Poszukiwanie interesu zbiorowego, solidarności między członkami, a także w szerszej perspektywie, w interesie ogólnym, na płaszczyźnie społecznej, środowiskowej, oraz gospodarczej. Co zresztą podkreśla różnicę w odniesieniu do wizji skupionej na zysku w klasycznych przedsiębiorstwach.
- Niezależność wobec Państwa.

Zasady te są powiązane. Częściowe zastosowanie jednej czy drugiej nie wystarczy, by stworzyć z przedsiębiorstwa lub organizacji podmiot Ekonomii Społecznej i Solidarnej. Co odcina ją od organizacji lub przedsiębiorstw, które stosują jedne zasady a pomijają inne.

W dzisiejszych czasach, Ekonomia Społeczna i Solidarna wyszła z cienia i zyskała uznanie. Stała się nieodzownym podmiotem z uwagi na swój ciężar gospodarczy, użyteczność społeczną, ekologiczną i ekonomiczną, swój rozwój, swoich sojuszników.

- Ciężar ESS ilustruje kilka liczb:
 - Liczba członków samych spółdzielni stanowi 12% ludzkości,
 - 300 topowych wielkich spółdzielni generuje 2.400 miliardów dolarów amerykańskich,
 - Na całym świecie spółdzielnie liczą 281 milionów pracowników, to jest 10% światowej ludności aktywnej zawodowo^[31].
 - Towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych posiadają niemal 33% udziałów w światowym rynku, a ten udział stale rośnie;
 - Towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych zdrowotnych również notują stale rosnący udział w rynku, ubezpieczając 230 milionów osób^[32].
 - Należy dodać do tego stowarzyszenia działające na całej kuli ziemskiej (jednakże brakuje tu statystyk).
 - Organizacje Non-Profit liczą 10 milionów osób na świecie, co stanowi o tym, że są piątą gospodarczą potęgą światową.

Ekonomia Społeczna i Solidarna jest obecna na wszystkich kontynentach, we wszystkich regionach, we wszystkich sektorach działalności gospodarczej, społecznej, pieniężnych i niepieniężnych. Jest w niej miejsce zarówno dla mikro-organizacji jak i dla przedsiębiorstw działających w skali międzynarodowej. ESS ma wymiar alternatywy (co nie znaczy, że chciałaby być jedynym modelem). Uczestniczy, jak twierdzi Abdou Salam Fall^[33], « *nie w tradycyjnym wzroście, lecz we wzroście jakościowym przyczyniającym się do podnoszenia poziomu życia* » i trzeba jeszcze dodać, umożliwiającym kobietom i mężczyznom dać upust wyobraźni i wziąć projekty w swe ręce. Pojęcie « *jakościowego wzrostu* » odcina się od pojęcia wprowadzonego przez poprzednią ekonomię: wzrostu dla wzrostu ekonomicznego, dla zysków.

- ESS cieszy się coraz szerszym uznaniem międzynarodowych instytucji:

Podczas Szczytu Miast – Habitat III w Quito w roku 2016, końcowa deklaracja uwzględniła rolę Gospodarki Społecznej. Podczas sesji plenarnej w roku 2024, Walne Zgromadzenie ONZ przyjęło rezolucję dotyczącą promocji ESS w służbie zrównoważonego rozwoju. Od tego czasu, Walne

Zgromadzenie ONZ przyjęło drugą rezolucję uznającą ważną rolę ESS jako istotnej, inkluzywnej i zrównoważonej siły napędowej (co ciekawe, Argentyna powstrzymała się od głosowania, występując w roli obrońcy kapitalizmu i wolnego handlu). Jednocześnie inne rezolucje zostały przyjęte przez Międzynarodową Organizację Pracy i przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Rosnąca siła Ekonomii Społecznej i Solidarnej, organizacji kolejno uznawanej przez znaczące instytucje międzynarodowe, przyjęcie zasad ESS przez poszczególne Państwa, czynią z niej solidnie umocowaną alternatywę w czasie wielkiego chaosu klimatycznego, gospodarczego oraz politycznego, w czasie wojen dotyczących także kontynentu europejskiego. Dobrze umocowaną nie znaczy wcale umocowaną wystarczająco, wobec mnożących się podziałów i konfliktów. Sam fakt, że jest uznawana, wymaga od niej więcej przedsiębiorczości niż kiedykolwiek, mając też na względzie możliwe odruchy zazdrości i niezadowolenia ze strony międzynarodowych organizacji reprezentatywnych dla świata kapitalistycznego, objawów skruchy ze strony sfer wrogo nastawionych do zorganizowanego Społeczeństwa Obywatelskiego, prób fraternizacji z ESS, po to aby lepiej ją zdusić lub powstrzymać. Nie można ignorować tych negatywnych zjawisk, powinny one jednak zachęcać ESS by nie zadowalała się tylko swoim nowym upozycjonowaniem.

8. Pojawia się kilka nowych kierunków działania

ESS-Forum International – Forum Międzynarodowe, które mieni się organem prowadzącym dyplomację ESS na całym świecie, ma jeszcze wiele do zrobienia w tej dziedzinie. Organizowane przez Forum Spotkania Mont-Blanc ([Rencontres du Mont-Blanc](#)) w Genewie otwierają pole do nowej mobilizacji, w szczególności znaczących podmiotów ESS niosących konkretne rozwiązania w celu wdrażania strategii finansowych, rolniczych, usługowych zgodnych z Celami Zrównoważonego Rozwoju (idąc dalej niż RSE - francuska Społeczna Odpowiedzialność Biznesu lub CRDS - europejskiej Składki na spłatę długu społecznego). Jest to sposób Ekonomii Społecznej i Solidarnej na odświeżenie pojęcia « *multilateralizmu wobec brutalizacji stosunków międzynarodowych i społecznych* »^[34].

Połączenia między miastami, regionami a ESS rozwijają się znacząco. Globalne Forum Ekonomii Społecznej i Solidarnej, GSEF, który łączy miasta z ESS, odgrywa w tym rozwoju istotną rolę uwypuklając to, co jest wspólnie realizowane i umożliwiając wymianę doświadczeń czy realizacji. Takie sojusze między władzami na szczeblu lokalnym (a także krajowym) są determinujące dla przyszłości. Ich spoiwem jest zbiorowy interes, wola solidarnego działania dla osiągnięcia Celów Zrównoważonego Rozwoju, znajdowanie nowych sposobów zarządzania gospodarką w terenie, odpowiadanie na oczekiwania i pilne zadania społeczne i środowiskowe. Takie sojusze mają więc zdolność niesienia zmian. Zmian w znaczeniu gospodarki użytecznej, demokracji dzielonej a nie kontrolowanej. Ich zasługą jest docieranie do różnorodnych problemów i rozwiązywanie ich, czy dotyczą one dostępu do zdrowia, żywności, czy ekologii lub integracji społecznej. Jest także sposobem na unikanie ryzyka instrumentalizacji przez jakąś nieprzychylnie nastawioną władzę gospodarczą i/lub polityczną, która nie odnosi się pozytywnie do tego, że społeczeństwo obywatelskie umyka przed ograniczeniami, których nie akceptuje. Niezmiernie ważna pozostanie w tym nowym okresie rola UNTFSE, Task Force ONZ na rzecz ESS.

9. Podążać dalej

Kontynentalne Fora Ekonomii Społecznej i Solidarnej rozwijają swoje skrzydła. Dzieje się to w przypadku FORA ESS, Forum Afrykańskiego ESS, które stawia sobie za cel « *Gospodarkę skoncentrowaną na człowieku*». [Forum z 2024](#) podkreśliło w swojej deklaracji końcowej, że « *burmistrzowie kontynentu zobowiązują się do wdrożenia lokalnych polityk publicznych sprzyjających powstawaniu i rozwojowi ESS*»^[35]. W podobnym duchu, Forum zwróciło się do Państw Afrykańskich o utworzenie Rad Krajowych lub Agencji ESS. Równie istotne będzie obserwowanie tego, co szykuje się w Ameryce Południowej i Środkowej oraz w Azji.

Uzyskane rezolucje, strukturyzacja Forów lub platform ESS, powolne lecz rosnące uchwalanie zasad ESS, tandem ESS-FI (ESS-Forum Międzynarodowe) i GSEF, niosą oznaki wzmacniania się ESS jako widocznej i wiarygodnej alternatywy. ESS jeszcze nie wyzbyła się w pełni pewnej skromności, mimo, że całkowicie wyszła ze swojego głębokiego milczenia. Wielki czas, by ESS wykonała samodzielnie kilka dodatkowych kroków naprzód:

- Wkraczając na nowe pola działania. Szybciej od innych przyjmując nowe narzędzia, w szczególności Sztuczną Inteligencję, aby przyspieszyć swój postęp w poszanowaniu swoich wartości. Jest to wciąż świeży temat, którym ESS powinna się zająć na skalę światową:
 - ACOME, SCOP – Francja, 558 milionów euro obrotów – « *Innowacyjna Grupa spółdzielcza, opierająca swoje dokonania na innowacji* » – « *Okolo setki techników i inżynierów zaangażowanych w badania podstawowe* » – « *Rozwój w skali międzynarodowej* » – www.acome.com
 - Mondragon, Światowa Grupa Spółdzielcza – Hiszpania, Kraj Basków – Finanse, Przemysł, Dystrybucja, Wiedza – 100.000 pracowników, w tym 35.000 spółdzielców – 12 miliardów euro obrotów – www.mondragon-corporation.com
- Nadal rozwijając się w tradycyjnych sektorach, opierając się na innowacji:
 - AMUL Cooperative – Indie – Spółdzielnia mleczarska– 3,64 milionów Producentów – 50 milionów litrów mleka dziennie– www.amul.com
 - Spółdzielnia Ecocitrus – Brazylia – 62 farmy będąca członkami Spółdzielni – Przetwórstwo cytrusów, zakład biogazu, zakład kompostowania – www.ethiquable.coop/fiche-producteur/ecocitrus-commerce-equitable-bresil-agrumes
 - Spółdzielnia Chietón Morén – Costa Rica – Spółdzielnia wspólnot tubylczych – sprawiedliwy handel, rzemiosło, turystyka, w 20 terytoriach – www.chietonmoren.org
- Rozwijając także swoje działania na rzecz rozwoju:
 - Międzynarodowa Agenda Finansowania Rozwoju– Lipiec 2025 – po raz pierwszy ESS została wyraźnie uznana jako uczestnik w finansowaniu rozwoju– www.news.un.org / www.agenda-2030.fr
 - FORA-ESS – Forum Afrykańskie ESS – ESS w Afryce, « *Dźwignia transformacji, odporności i inkluzji* » – « *Gospodarka skoncentrowana na człowieku* » – www.foraess.com
- Nieustannie zapewniając promowanie roli kobiet:
 - Kobieta jako Podmiot ESS

- Spółdzielnia w Nyanza (Ruanda) – Zespół kobiecych spółdzielni produkujących warzywa z dostępem do zorganizowanego mikro-kredytu – www.africabizinfo.com – www.agriterra.org
- Zaznaczając rosnącą rolę ESS w różnych organizacjach i przedsiębiorstwach:
 - Badania i Tezy – Sprawiedliwość Społeczna, pokój i prawa człowieka – www.prixdesmemoires.cjdes.org
- Rozwijając synergie:
 - Spółdzielnia Zdrowotna Wonju – Korea Południowa – Związana z mieszkaniowymi spółdzielniami kredytowymi, opieki nad dziećmi, w ramach tego samego terytorium – 2.500 rodzin-członków – 80 pracowników – www.academia.edu/80571292
 - Licoornes – Francja – 13 spółdzielni-członków, od energii odnawialnej do sklepów spółdzielczych, poprzez odpowiedzialną elektronikę, współdzielenie samochodów oraz inne rodzaje działalności – Radykalna transformacja gospodarki – www.licoornes.coop
 - EURESA – 17 europejskich Grup wzajemnościowych lub spółdzielczych – 43,7 miliardów euro skumulowanych – 48,9 milionów ubezpieczonych – www.euresa.org
- Tworząc nowe modele komunikacji, aby odgrywać rolę w komunikacji i wywieraniu wpływów, których do dnia dzisiejszego mocno jej brakuje. Fundacje mogłyby odegrać pewną rolę w tej dziedzinie. Ten cel jednakże nie jest wystarczająco uwzględniany, co za tym idzie, jeszcze daleko jest do jego realizacji.
- Będąc na przyczółku rewolucji energetycznej, na szczeblu lokalnym jak i krajowym, co dzieje się już w kilku krajach:
 - National Rural Electric Cooperative Association – Stany Zjednoczone – 900 Spółdzielni – 40 milionów obsługiwanych osób – Opracowywanie rozwiązań w zakresie elektrowni wodnych, słonecznych, wiatrowych – www.nrec.ri.cmu.edu
 - RESCOOP – EU – 2500 spółdzielni europejskich wykorzystujących odnawialne źródła energii na rzecz 2 milionów obywateli – « *Od transformacji energetycznej do energetycznej demokracji* » – www.rescoop.eu
- Przekonując banki spółdzielcze, towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych i inne zbliżone organizacje finansowe do połączenia się i współdziałania, by inwestować w użyteczną gospodarkę przyszłości, jaką jest Ekonomia Solidarna i Społeczna. O ile wiele z nich jest, co oczywiste, historycznie i znacząco zaangażowana w tym kierunku, nieliczne są wspólne działania transgraniczne :
 - Banki Spółdzielcze na świecie – w topie 300 publikowanym przez Międzynarodowy Związek Spółdzielczy ICA, na czoło wybijają się dwa banki spółdzielcze:
 - Crédit Agricole (Francja) – 117 miliardów dolarów
 - BPCE (Francja) – 640 miliardów dolarów – www.ica.coop
 - Bank «w terenie»: BanU-IMCEC (Senegal) – Mikrofinansowanie wzajemne, autonomizacja, kobiety i młodzi ludzie <http://www.apsfdenegal.sn>
 - U-IMCEC (Senegal) – Mikrofinansowanie wzajemne, autonomizacja, kobiety i młodzi ludzie – www.apsfdenegal.sn
- Tworząc międzynarodową platformę wymiany papierów wartościowych reprezentatywnych dla ESS. W tej dziedzinie wszystko jest do zrobienia.

- Mobilizując co za tym idzie więcej podmiotów finansujących aby osiągnąć cele zrównoważonego rozwoju:
 - ESS jest filarem Celów Zrównoważonego Rozwoju – Rezolucja A178/L.56 Walnego Zgromadzenia Narodów Zjednoczonych (29 listopada 2024 r.) ogłasza ESS « *filarem dla osiągnięcia Celów Zrównoważonego Rozwoju* » – www.agenda-2030.fr
 - NIPPON MUTUAL Life (Japonia) – 49 miliardów dolarów amerykańskich obrotów – 66.500 pracowników – Ofensywna polityka na rzecz zrównoważonego rozwoju – Dostosowanie do celów związanych z Traktatem Pokojowym – www.nipponlifebenefits.com
- Badając możliwe nowe zastosowania systemu własności prywatnej i zbiorowej ESS oraz umacniając sojusz między ESS a obrońcami Wspólnych Zasobów.
- Nawołując władze krajowe lub ponad narodowe (UE) sprzyjające ESS do spotkań i do wspólnego działania. Niezbędne jest ponadnarodowe porozumienie demokratyczne sprzyjające ESS:
 - Intergrupa ESS – kadencja intergrupy d.s. Gospodarki Społecznej i Usług Użyteczności Publicznej w Parlamencie Europejskim została przedłużona na kolejne lata w grudniu 2024 roku – www.europarl.europa.eu
- Przekazując wiedzę i innowacje w dialogu z przedsiębiorstwami i organizacjami w poszukiwaniu partycypatywnych i etycznych rozwiązań. Dialog ESS/przedsiębiorstwa klasyczne toczył się w latach 90, poruszając tematy związane z Ekonomią Społeczną/ Współzarządzaniem/ Partycypacją^[36] , i pojawił się ponownie w ostatnich latach (por. skromna ustawa Pacte - Plan Działania na rzecz Wzrostu i Transformacji Przedsiębiorstw we Francji). Dialog ten będzie tym bardziej owocny, że będzie się toczył we wzajemnym poszanowaniu i z dala od prób banalizacji Gospodarki Społecznej.

Lista powinna być potraktowana priorytetowo i równocześnie wydłużona. Rola Międzynarodowej Koalicji ESS – ESS-Forum International (ESS-FI), Global Forum Mondial Villes ESS (GSEF), Międzynarodowego Związku Spółdzielczego (ICA), International Mutual Benefit Societies (aim-mutual.org), International Cooperative and Mutual Insurance Federation (ICMIF) – założonej w roku 2021, ta rola nigdy przedtem nie miała tak silnej racji bytu. Świadczy o tym znaczący rozmiar wyzwań. Nadchodzące Międzynarodowe Spotkanie w Bordeaux ([Rencontre mondiale de Bordeaux w październiku 2025](#)) zainicjowane przez GSEF odbędzie się w samą porę, jak zresztą Spotkania Mont-Blanc ([Rencontres du Mont-Blanc w styczniu 2026](#)). Należy dodać, że porozumienia o działaniach powinny być opracowywane również z udziałem Organizacji Pozarządowych działających w płaszczyźnie międzynarodowej na rzecz trwałego rozwoju, integracji społecznej, walki z nędzą, na rzecz praw kobiet, wolności słowa.

Tym bardziej, że o osłabieniu demokracji i generalnie elementów zapewniających minimalną stabilność na świecie świadczy wiele znaków : zamachy, wojny, rosnące siły ekstremistyczne. Ekonomia Społeczna i Solidarna ma dodatkową rolę do odegrania w tym czasie. Z samego jej modelu wynika, że daje obywatelkom i obywatelom możliwości dokonywania zbiorowych wyborów, co wzmacnia poszukiwanie inicjatyw, decyzji, organizacji, wymyślanych i realizowanych « *razem* ». ESS jest zresztą nazywana czasami « *Gospodarką Ludów* ». Jej zasady, o których mówiliśmy, idą w tym samym « *pokojowym* » kierunku: wolna inicjatywa, demokracja, sprawiedliwy podział nadwyżek, wybrana własność zbiorowa,

solidarność, zaangażowanie jednostek. To wszystko są kluczowe czynniki zapewniające wymianę i pokojowe stosunki, co prowadzi do porozumienia i tolerancji. W tym sensie zasady te odcinają się od stosunków międzynarodowych nacechowanych przez konfrontacje gospodarcze, ograniczone lub niekompletne umowy, często pozbawione celów zrównoważonego rozwoju. Nie chodzi tu o naiwność, lecz o tryb współdzielonej budowy stosunków międzynarodowych. W tym zakresie wydaje się pożądane by elementy składowe Gospodarki Społecznej i Solidarnej nadały nową objętość sprawiedliwej wymianie i handlowi (Fairtrade International, World Fairtrade Organisation), co było tematem Międzynarodowej Karty z okazji 3^{ej} rocznicy przyjęcia Celów Zrównoważonego Rozwoju. Ponieważ Światowa Organizacja Handlu od dawna jest dotknięta paraliżem, wspomniana Karta mogłaby stworzyć okazję do argumentowania za utworzeniem Światowej Organizacji Sprawiedliwego Handlu z odpowiednią strukturą i powiązaną z ONZ (mianowicie w szczególności z Programem ONZ na rzecz Rozwoju), albo już od dziś do pogłębionego samozorganizowania się. W tym samym duchu, należałoby nawiązać kontakty ze Światową Organizacją Handlu, podobnie jak z «Koalicją na rzecz Zrównoważonego Wyżywienia Ludzkości»^[37].

10. Przyspieszyć

Wiemy, że żyjemy w epoce przyspieszenia zmian technologicznych, gospodarczych, społecznych, brutalizacji stosunków międzynarodowych i wewnątrz narodowych, nie mamy więc czasu do stracenia. ESS, silniejsza w ostatnich latach o otrzymane uznania, od Quito po Dohę, przez Nowy Jork i Genewę, o jej rosnące powiązania z miastami i terytoriami, jest alternatywą widoczną, działającą, o której się słyszy. To wystarczający powód, by gospodarka społeczna nadała nowy impet swojemu rozwojowi, rozprzestrzenianiu się, promieniowaniu wokół kuli ziemskiej. Kapitalizmy istnieją, ścierają się, osłabiają naszą planetę, ale nie muszą obowiązywać! Ekonomia Społeczna i Solidarna zajmuje swoje miejsce i przygotowuje inną przyszłość, bardziej ludzką, demokratyczną, społeczną, ekologiczną.

**Autor składa wyrazy wdzięczności osobom, które wniosły swój wkład w postaci przykładów: Anaïs Amazit, Pauline Effa, Yasy Morales, Abdou Salam Fall, Gérald Larose, oraz korektorkom tekstu: Marie Croce, Valentina Ricci*



Thierry Jeantet

Honorowy Przewodniczący Międzynarodowego Forum ESS (ESS-FI°, Global Social Economy Forum (GSEF) Advisory Board Member.

Autor między innymi [*L'Économie Sociale et Solidaire, la Clef des Possibles* \(Éditions Les Petits Matins\) 2021](#), *L'Économie Sociale, la Solidarité au défi de l'efficacité* (Éditions Documentation Française), 3ème édition 2016, *L'Économie Sociale, une alternative au capitalisme* (Éditions Economica) 2008.

- ↑1 *Le capitalisme sans rival, l'avenir du système qui domine le monde*, Branko Milanov, 2020.
- ↑2 Zoom : *Comment le capitalisme est devenu maître du monde*, www.lesechos.fr, 08/07/2023.
- ↑3 *Le capitalisme sans rival, l'avenir du système qui domine le monde*, Branko Milanov, 2020.
- ↑4, ↑5, ↑8, ↑9, ↑23, ↑25, ↑27 Ibid.
- ↑6 *L'Économie Sociale, une alternative au capitalisme*, Thierry Jeantet, Economica, 2019.
- ↑7 *Le capitalisme de l'Apocalypse*, Quinn Slobodian, Seuil, 2025.
- ↑10, ↑14, ↑20, ↑29, ↑30, ↑32 Op. cit.
- ↑11 <https://www.les-crises.fr/le-capitalisme-est-beaucoup-plus-important-que-la-democratie-le-conseiller-economique-de-donald-trump/>
- ↑12 *Non le capitalisme ne lutte pas contre la pauvreté*, Siobhán O'Connell, 02/05/2023, <https://mrmondialisation.org/capitalisme-lutte-pas-pauvrete/>
- ↑13 <https://www.undp.org>, Signals Spotlight 2024.
- ↑15 www.youthforclimate.fr
- ↑16 *Le pouvoir de la destruction créatrice*, Philippe Aghion avec Céline Antonin et Siobhán O'Connell, Jacob, 2020.
- ↑17 *Régulation et crises du capitalisme*, Michel Aglietta, Éditions Odile Jacob, 1976.
- ↑18 Klaus Schwab, Radio Télévision Suisse, 06/07/2019.
- ↑19 *Construire L'économie postcapitaliste*, Audrey Laurin-Lamothe, Frédéric Legault et Siobhán O'Connell, Lux Editeur, 2023.
- ↑21 *Économie utile pour des temps difficiles*, Abhijit Banerjee et Esther Duflo, Seuil, 2020.
- ↑22 Alternatives Économiques, juillet-août 2025.
- ↑24 *Les Routes de la Liberté*, Joseph Stiglitz, Les liens qui libèrent, 2025.
- ↑26 *20 propositions pour réformer le capitalisme*, Gaël Giraud et Cécile Renouard, Coll. Essais numéro 1031, 01/02/2012.
- ↑28 *Capital et Idéologie*, Thomas Piketty, Le Seuil, 2019.

↑31

Chiffres Reliance Coopérative Internationale de la Fédération Internationale des M

↑33

L'Économie Sociale et les cadres internationaux de développement, Abdou Salam
Québec en Outaouais, 2012.

↑34

ESS-FI, juillet 2025.

↑35

<https://m.facebook.com/61557355853235/about/>

↑36

L'entreprise de demain sera participative, Thierry Jeantet, Les Échos, 19/01/200
comparative sur la notion de participation, Georges Arrigo, Giuseppe Casale, www

↑37

www.nourrirdurablement.org